

DİJİTALLEŞME VE DİN

Teorik Yaklaşımlar ve Uygulama Örnekleri

Editörler

İhsan ÇAPCIOĞLU - Fatma ÇAPCIOĞLU

DİJİTALLEŞME VE DİN

Teorik Yaklaşımlar ve Uygulama Örnekleri

Editörler

İhsan ÇAPCIOĞLU - Fatma ÇAPCIOĞLU

ISBN: 978-625-8373-84-4

1. Baskı: Kriter Yayınevi 2022 / İstanbul

Yayınevi Sertifika No: 45353

Anahtar Kelimeler: Dijitalleşme, Din, Sanal Gerçeklik

Birinci Baskı, 718 s. 16 cm x 23,5 cm

Kaynaklar var, Dizin yok.

Kapak Tasarımı: Ahmet Baran

Mizanpaj: Kriter Yayınevi

Baskı: Çözüm Baskı Merkezi Ticaret Limited Şirketi

Emniyetevleri Mahallesi Güvercin Sokak No:7/1 Kağıthane / İstanbul

Matbaa Sertifika No: 49099

© Kriter Yayınevi

Kriter Basım Yayın Dağıtım Film Müzik Reklamcılık Yapım Sanayi ve Tic. ve Ltd. Şti. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İletişim:

Kriter Yayınevi

Hobyar Mah. Cağaloğlu Yokuşu Sok. Fevzi Bey Han No: 21 Kat: 2 No: 5

Fatih / İstanbul

Tel: 0 212 527 31 89

info@kriter yayinevi.com

www.kriter yayinevi.com

Kitapta yer alan içerikler ile ilgili her türlü yasal sorumluluk, yazar veya yazarlarına aittir.

DİJİTALLEŞME VE DİN

Teorik Yaklaşımlar ve Uygulama Örnekleri

Editörler

İhsan ÇAPCIOĞLU - Fatma ÇAPCIOĞLU

Birinci Baskı

2022 – İstanbul

DİJİTAL ONTOLOJİYE DOĞRU TOPLUMSALLIĞIN DEĞİŞİMİ VE DİN

Halit Yeşilmen*

Giriş

Gelişmiş algoritmalar, ileri mühendislik ve yapay zekâ teknolojileri yoluyla evrenin teknik bir zeminde inşa edilip kontrol edilmesi mümkün mü? Mümkün olması durumunda sürecin doğa, insan ve insani olana etkisi, tartışılabilir bir konu olmayı sürdürecektir kadar ümit vadenebilir mi? Yeni bir *makineleşme* anlayışı lehine insanı merkez (özne) olmaktan çıkaran *posthümanizm*, insanın dönüşümünü (transhümanizm) içeren teknolojik evrim ümidiyle bunu mümkün karşılamaktadır.¹ Nitekim insanımsı robot Sophia'nın 2017 yılında ilan edilen dünya (Suudi Arabistan) vatandaşlığı bu anlayışın somut bir aşamasıdır.

Dijitalizmin kapalı ve sayısallaştırıcı işlem biçimiyle insanmerkezcilikten verimerkezciliğe doğru yönelen projeler açısından “varlık”, “var olmak”, “doğa”, “insan” ve “din” yeniden tasarılanmaya konu olmaktadır. Geriye doğru gidildiğinde, insanın doğa ve doğadaki diğer canlılar karşısında “özne-özne” değer

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, halityesilmen@artuklu.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-4907-1366.

¹ Posthümanizm (insan sonrası, insanmerkezcilik sonrası), doğa ve doğadaki diğer canlılar karşısında insanın hiyerarşik ayrıcalığı ve insan-hayvan, kadın-erkek, insan-makine, doğa-kültür gibi düaliteleri reddedip türlerin melezliğini hedefler. İkili ve hiyerarşik ayrımları ortadan kaldırmak için çağdaş teknolojinin ilerleyişinden destek alarak inşa edeceği yeni bir ontoloji zemininde, makine ve "cyborg" formlar dâhil tüm türlerin eşitliğini amaçlar. Genel olarak toplumsal bir dönüşümü hedefler. Transhümanizm ise bireye, yani bedene/organizmaya yönelir. Özellikle bedenın biyolojik sınırlarını aşır insanın bu dünyada elde edebileceği ölümsüzlük formüllerine odaklanır. İnsan bedeninin teknolojilerle desteklenmesini amaçlar. Muhammet Özdemir, “Posthüman Kavramının Çerçevesi ve Transhümanizm ve Posthümanizm Literatürlerinin Tarihçesi”, *Transhümanizm & Posthümanizm (Disiplinlerarası Bir Çalışma)*, ed. Mustafa Tekin, Muhammet Özdemir (Ankara: Eskiyei Yayınları, 2021), 29-38. Posthümanizm ve transhümanizm, felsefi gelenek ve odak hedefleri açısından farklı ele alınabilmektedir. Bununla birlikte, hedeflerine ulaşmada çağdaş teknolojinin sınırsız ilerleyişinden destek bulmaları ve insanın dönüşümünü dışlamamaları nedeniyle birbirini tamamlayan bir yöneliş sergiledikleri söylenebilir.

ilişkisinde yer aldığı, kendini doğaya yabancılaştırmadığı görülür. 17. yüzyıl ve sonrasında ise insanın özne, doğanın nesne; yani “özne-nesne” şeklinde bir tasarım kendini gösterir. Özne-nesne tasarımında Bilim Devrimi ve Rönesans’la temellenen modernitenin önemli bir payı söz konusudur. Çünkü modernite, sanayileşme ve teknoloji üzerinden doğaya hâkim olmak ve bu doğrultuda insanın özgürlüğünü pekiştirmek anlayışıyla şekillenir. Başka bir ifadeyle modernite; doğa, din ve dini argümanlara karşı duruşu temsilen insanın/bilimin doğaya rakip ve onu (nesneyi) kontrol edebilen bir “özne insan” ile “nesne doğa” tasarım sistemi olarak özetlenebilir.

“Özne insan” ve “nesne doğa” anlayışının önemli bir örneği F. Bacon’dur (1561-1626). Ona göre bilim, insan yaşamının iyileştirilmesi, refah ve mutluluğun artırılması için yol almalıdır. Bunun için doğa, içerdiği kanunların keşfedilmesi kaydıyla kontrol edilmelidir. Bu da ancak bilgi ve bilimin yol göstericiliği ve teknolojinin yardımıyla mümkündür.² Doğa, insana hizmet etmek zorundadır. Gerekirse “filozofun eline düşmüş bir dişi” (kadın) gibi “baskı altına alınması”, mahrem hücrelerinin (odalarının) ele geçirilmesi gerekir.³ Bu yaklaşıma göre, insan yaşamının iyileştirilmesi ve insanın özgürlüğü, özne konumundaki bilimin ve bilimi temsil eden insanın, nesne konumuna indirgenen doğaya hâkim olabilmesine bağlıdır.

İnsanın iyiliği/özgürlüğü adına doğaya tahakküm arzusunun gerçekleşebilmesi için *teknik akıl* ve teknoloji destekleyici bir aktördür. Teknik aklın organizasyonu, yeni teknolojilerle günümüzde daha da etkilidir. Öyle ki atom altı araştırmalarla birlikte, Web 4.0 seviyesindeki tam aktör bilgisayarlar, 5G internet teknolojileri, akıllı kentler, yapay zekâ, çip teknolojileri, android cihazlar, mRNA teknolojileri, yapay et üretimi, yapay rahim ortamı, cyborg organizmalar, hafıza/zihin/bilinç transferine yönelik çalışmalar, öjenik gen mühendisliği ve nesnelere interneti gibi gelişmeler, teknik ve teknolojinin gündelik yaşamı kuşatacak, hatta belirleyebilecek bir etkiye kavuştuğunu gösterir. Nitekim çağdaş teknoloji, “insan yaşamının iyileştirilmesi” (!) adına ve imkânları sınırsızca yoklayan teknik bir yönelimle, doğa organizmalarının dönüştürülmesini ve yeni bir doğa kodlamasını desteklemektedir.

Posthüman dönemde dijital veri, veri akışı, bilgi teknolojileri ve yapay zekâ üzerinden Büyük Veri (Big Data) temelinde yeni bir bilişsel sistemin, daha doğ-

² Peter Whitfield, *Batı Biliminde Dönüm Noktaları*, çev. Serdar Uslu (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 162-163; Nihal Fırat Özdemir, *Yeni Bilginin Dolaşım Araçları* (İstanbul: Hiperyayın, 2019), 69.

³ John Henry, *Bilim Devrimi ve Modern Bilimin Kökenleri*, çev. Selim Değirmenci (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 99.

rusu MBS'nin (Mekanik Bilişsel Sistem) inşası söz konusudur. Büyük veri, gerçekliği kendi zemininde üretmek üzere insan ve toplumsallığı yeniden inşa etmeye yönelmektedir.⁴ Bu doğrultuda dijitalleşme vazgeçilmez gibidir; çünkü yeni sistem, dijital bir zeminin/ontolojinin/altyapının inşasını doğrudan içerir. Bu sistem içerisinde insan, bu defa moderniteden farklı olarak posthümanist projelere uygun bir şekilde “özne” olmaktan çıkmakta, sistem lehine “nesne-özne” (nesne insan, özne sistem) konumuna düşmektedir.⁵ İnsana, insanı da içeren teknolojik evrim perspektifiyle teknik bir konum ve rol tayin edilmekte, bu doğrultuda toplumsallık yeniden tanımlanmaktadır.

İnsanın ve toplumsallığın yeniden tanımlandığı posthüman süreçte din ve dini yaşamın etkilenmesi kaçınılmaz. Dolayısıyla içinde olunan değişim sürecinin posthüman projelerle ilişkisi sorgulanabilir. Posthüman dönem açısından gelinen noktada bu çalışma, değişimdeki yönelişe dikkat çekerek toplumsallık zemininin evrilmesini ve kategorik/genel anlamda dinin geleceğini problem etmektedir. Dijitalleşme sürecinde toplumsallığın nereye doğru evirildiği, bu süreç içerisinde dinin statüsü ve dine biçilen rol ile ilgili tespitlerde bulunmak amaçlanmaktadır. Bunun için birinci bölümde, Mouse Krizi⁶ kavramı etrafında Covid-19 pandemi süreci irdelenmekte ve sürecin dijitalleşmeyi desteklemek suretiyle toplumsallığı ne yönde etkilediği tartışılmaktadır. İkinci bölümde, söz konusu edilen yönelişin yeni zeminini vurgulayan “dijital ontoloji” tasarımına yer verilmekte, tasarımın temel özelliklerine dikkat çekilmektedir. “Var olmak, dijital olmaktır.” anlayışından ve metaverse örneğinden hareketle toplumsallığın yeni ortam biçimi konu edilmektedir.⁷ Son bölümde ise dijital ontolojinin din tasarımı ortaya konmaktadır. Nihayetinde süreç, toplumsal zeminin dijital zemine yönelişini desteklediği

⁴ Osman Şahin - İhsan Çapcıoğlu, “Toplumsal Gerçekliğin İnşasından "Büyük Veri"ye Bilginin Dönüştürücü Etkisi”, *İslami Araştırmalar* 32/3 (2021), 692.

⁵ Teknoloji tutkusu denilebilecek teknofili ile ona karşı bir korkuyu içeren teknofobi arasında "özne-özne" konumlanmasını, yani insan-makine işbirliğini öne çıkaran yaklaşımlar da mevcuttur. Ayrıntılı bir çalışma için bk. James Bridle, *Yeni Karanlık Çağ*, çev. Kemal Güleç (İstanbul: Metis Yayınları, 2020).

⁶ Daha önceki bir çalışmada mouse krizi kavramına yer verildi. Bu kavram yoluyla dijitalizmin kendi yapısını/ontolojisini ikame ederek ilerleyen boyutuna dikkat çekildi. Bk. Halit Yeşilmen, “Doğa ve Kültür İlişkisi Açısından Dijitalizm ve Mouse Krizi”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)* 33 (2019), 97-124. Şimdiki çalışmada ise, pandemi sürecinin mouse krizi etkisiyle cereyan ettiği ortaya konmaktadır.

⁷ Metaverse, “ötesi” (beyond) anlamındaki “meta” ile “evren” anlamına gelen “verse” (“universe” sözcüğünün kısaltılmış hali) ekinin birleşiminden oluşmuş bir kelimedir. Metaverse kelimesi, siber uzam veya dijital arayüzün ötesinde, üç boyutlu sanal ortama/evrene atfla “fiziksel dünyanın ötesinde bir evren” anlamına gelir. John David N. Dionisio vd., “3D Virtual Worlds and The Metaverse: Current Status And Future Possibilities”, *ACM Computing Surveys (CSUR)* 45/3

gibi dijital ontolojiyle inşa edilen MBS'nin lehine insan ve dinin dönüşümünü de talep etmektedir.

1. Yeni Toplumsallığa Doğru Değişimin Yönü

Günümüzde dijital teknoloji, teknik bir araç olmaktan öte sosyo-kültürel yaşamı yeniden düzenleyen bir etkiye/boyuta kavuşmuş durumdadır. Teknolojinin etkili olmasında insanın talepleri ve insanın teknik karakteri önemli bir faktördür. İnsan, kendi taleplerini karşılamanın bir yolu olarak teknik araçlara meyil gösterir; fakat bunun yanı sıra teknik araçların ve bunları yönlendiren, onları tedavüle sokan şirketlerin tüketim taleplerine, bu doğrultuda şekillenen sosyo-ekonomik politikalara da zorunlu kılınır. Süreç, insanın ihtiyaçlarını karşılamayı veya işlerini kolaylaştırmayı içerse de; zamanla onun taleplerini belirleyecek, hatta ona rol tayin edecek, onu pasif aktör veya nesne konumuna düşürecek bir etkiyle şekillenebilmektedir.⁸ Kaldı ki bu anlamda çağdaş teknoloji, insan yaşamının iyileştirilmesi/evrimi adına doğaya ve doğa olaylarına (iklime) hükmetmenin bir aracı görülür, hatta bunun gerçekleşmesi, Marcuse'un vurgusuyla ifade etmek gerekirse, insana da hükmetmeye bağlı hale gelmiştir.⁹ Nitekim teknik organizasyon yoluyla teknolojinin kendisi de bu denli bir açılmanmayı talep eder. Bu açıdan değişim sürecinin transhümanist ve posthümanist ideallerle çakışıp çakışmadığı veya birbirini destekleyip desteklemediği tartışılabilir.

Transhümanizm, teknolojinin desteğiyle Mesihsel bir kurtuluş/cennet modelini (ve aynı zamanda bir çeşit Tanrı Krallığı'nı) dünyada inşa etmek, bu çerçevede insanın ölümsüzlüğünü elde etmek hedefini içerir.¹⁰ Sonsuz yaşam için teknolojinin yardımıyla alternatif yollar peşindedir. Yaşlanma, ölüm ve hastalık gibi insan biyolojisinin sahip olduğu sınırlarla baş etmek, insanın zihin kapasitesini kuvvetlendirmek, ölümsüzlük formülü için insan zihnini/bilincini yapay bir

(2013), 6-7. Sanal ve etkileşimli bir evren ortamı olan metaverse, "internetin üç boyutlu versiyonu Web3.0 (3D), genişletilmiş sanal gerçeklik (XR), blockchain ve yapay zekânın üzerine inşa edilmiştir." Taşkın Koçak, "Dünyayı Sarsan, Yaşamı Sanallaştıran Metaverse Hoş Geldin", Taşkın Koçak (Erişim 5 Mayıs 2022).

⁸ Söz konusu etki, insan-makine ilişkisi için de dikkate alınabilir: İnsanın, makineye (veri sistemine) kendinden fazla güvenmeye başlaması, iradesinin zamanla pasifize olmasına sebep olabilir. Üstelik süreç içerisinde, iradi bir eylem, veri sistemi lehine kolektif bir direnişle de karşılaşabilir. Nihai durumda insan yaşamının makineleşmesi, yani hesaplanabilir mekanik bir forma dönüşmesi söz konusudur. Mustafa Tekin, "Transhümanizm ve Posthümanizm Bağlamında Din ve Toplum", *Transhümanizm & Posthümanizm (Disiplinlerarası Bir Çalışma)*, ed. Mustafa Tekin, Muhammet Özdemir (Ankara: Eskiyeni Yayınları, 2021), 156.

⁹ Herbert Marcuse, *Tek-Boyutlu İnsan*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 2010), 142.

¹⁰ Ahmet Dağ, *Transhümanizm: İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü* (Ankara: Elis Yayınları, 2018).

Sonuç

Modernitenin, insan yaşamının iyileştirilmesine yönelik doğaya hâkim olmak yönelimi (özne insan-nesne doğa), günümüzde insanı ve toplumsallığı kapsayacak bir dereceye ulaşmış durumdadır (nesne insan-nesne doğa). Çağdaş teknolojinin desteğiyle ve makineye (yapay zekâ kontrolünde bilişsel veri sistemi) yer açmak suretiyle posthüman dönemde tanrı-insan, kadın-erkek, doğa-kültür, hayvan-insan ve insan-makine arasındaki sınırları (ki bu karşıtlıkların inşa biçiminde yine kendi tarihsel altyapısı etkilidir) reddeden “monist” bir yönelim söz konusudur. Bu yönelimde teknoloji ve dijitalleşme, araç-teknoloji olmanın ötesine geçmiş, insan/canlı organizmasını olduğu kadar sosyo-kültürel yaşam/etkileşim/iletişim zeminini belirleyebilecek teknik bir donanım, paradigmat ve ekonomik desteğe ulaşmıştır. Bu çalışma da içinde bulunulan dijitalleşme ve değişim sürecinin, tekil yönelimi içeren dijital ontoloji tasarımıyla şekillendiği sonucuna ulaşmıştır. Metaverse teknolojisinin de bunun bir parçası olduğu görülmüştür. Bu sonuca, Covid-19 pandemi sürecinin, metaverse örneğinde olduğu gibi dijital ortam içinde konumlanmayı imleyen mouse krizini tetiklediği, hatta krizin kendisi olduğu tespitiyle ulaşılmıştır.

Mouse krizi doğrultusunda yön tayin eden pandemi süreci hem internet kullanım oranları açısından hem de sosyal referansların azalmasına yol açmak ve içe (dijital ortama) yönelmeyi teşvik etmek suretiyle dijital ontolojinin ikamesini desteklemiştir. Bu bağlamda mouse krizinde olduğu gibi salgın süreci de bağımlılık eşliğini geçecek (ortalama 8 saat) derecede toplumsallığın dijital ortama taşınmasını beraberinde getirmiştir. Salgınla mücadele kapsamında süreç, sosyal yaşamın mekanik eylem formuna tabi kılınmasıyla dijital ontoloji tasarımı desteklenmiştir. Nitekim bu tasarımda hesaplanabilir, işleme tabi tutulabilir, programlanabilir, mekanik ve sayısal olma özellikler ön plandadır. Sosyal yaşamın hesaplanabilir/dijital ölçülere indirgenmesi veya bir bilgisayar programının talep ettiği veriler merkezinde belirlenmesi bunun bir neticesidir.

Dijital ontoloji tasarımının, sisteme dâhil edilmek üzere dinleri dışlamadığı, bilakis onların yeniden üretimini desteklediği, ayrıca kendisinin de dinselleşmeye açık olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ek olarak dijitalleşmenin, özellikle sosyal referansları az olan, içsel yönelişi hedefleyen ve Berkeleyci idealizm, spirtüelizm, Hinduizm ve Hıristiyanlık gibi öğretilerden beslenen zihin sağaltımı hareketlerinden destek aldığı görülmüştür.

Dijital ontoloji tasarımı içerisinde MBS'nin değişim öngörüsü, kendi karakterini; yani mekanik, sayısal, hesaplanabilir, işleme tabi tutulabilir ve programlanabilir olma özelliklerini sosyal yaşamda ikame etmek doğrultusundadır. Bunun için sosyo-ekonomik programlarda olduğu gibi (meselâ hem gıda hem

de ekonomiyi kayıt altına almak) din ve dini yaşamın da dijital ontoloji tasarımına dâhil edilmesi fonksiyonel karşılanmaktadır. Belirtilen cihette olmak üzere dinlerin; biri, veri akışı doğrultusunda içerik üretmek, diğeri de kullanıcı sayısıyla birlikte onların dijital ortamda kalma süresini arttırarak dijitalleşmeyi desteklemek doğrultusunda iki temel rolü tespit edilmiştir. Bu çerçevede, teknik bir program değerinde karşılanan ve aynışmayı beraberinde getiren dijital din, sistem içinde din veya seküler din tasarımı ön plandadır.

Kaynakça

- Arslan, İshak. *Çağdaş Doğa Düşüncesi*. İstanbul: Küre Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Aytepe, Mahsum. "Posthümanizmde ve Transhümanizmde Varlık". *Transhümanizm & Posthümanizm (Disiplinlerarası Bir Çalışma)*. ed. Mustafa Tekin, Muhammet Özdemir.324-363. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2021.
- Bahadır, Merve - Çapcıoğlu, İhsan. "Yeni Dini Hareketlerde Çevrimiçi ve Çevrimdışı Yönelimler: Sahaja Yoga Örneği". *İslami Araştırmalar Dergisi* 32/2 (2021), 372-386.
- Baudrillard, Jean. *Simülakrlar ve Simülasyon*. çev. Oğuz Adanır. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 7. Basım, 2013.
- Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (BTİK). *Kamuda Dijital Dönüşüm*. Erişim 15 Mayıs 2022. <https://www.btk.gov.tr/haberler/bakan-yardimcisi-sayan-salgin-surecinde-internet-kullanimi-artti>
- Bostrom, Nick. *Süper Zekâ*. çev. Ferit Burak Aydar. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Braidotti, Rosi. *İnsan Sonrası*. çev. Öznur Karataş. İstanbul: Kolektif Kitap, 2. Basım, 2018.
- Bridle, James. *Yeni Karanlık Çağ*. çev. Kemal Güleç. İstanbul: Metis Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Capurro, Rafael. "Beyond The Digital", 1999. Erişim 2 Mayıs 2022. <http://www.capurro.de/viper.htm>
- Carr, Nicholos. *Yüzeysellik: İnternet Bizi Aptal mı Yapıyor?* çev. İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2012.
- Collingwood, Robin George. *Doğa Tasarımı*. çev. Kurtuluş Dinçer. Ankara: İmge Kitabevi, 1999.
- Çapcıoğlu, İhsan - Anık, Hilal. "Sanayi Devrimi'nden Endüstri 4.0'a: Dijitalleşme ve Dijital Dünyada Dinin Statüsü". *Tevilat* 2/1 (2021), 27-43.
- Çapcıoğlu, İhsan - Kaya, Emine. *Pandemi Döneminde Türkiye'de Dini Hayat: Din Görevlileri Örneğinde Dini Hayata Genel Bir Bakış*. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2021.
- Dağ, Ahmet. *Transhümanizm: İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*. Ankara: Elis Yayınları, 2018.
- Datareportal. Digital 2020: Global Digital Overview. Erişim 16 Mayıs 2022. <https://datareportal.com/reports/digital-2020-global-digital-overview>

- Datareportal. Digital 2021: Global Overview Report. Erişim 16 Mayıs 2022. <https://datareportal.com/reports/digital-2021-global-overview-report>
- Datareportal. Digital 2022: Global Overview Report. Erişim 16 Mayıs 2022. <https://datareportal.com/reports/digital-2022-global-overview-report>
- Dionisio, John David N. vd. "3D Virtual Worlds and The Metaverse: Current Status And Future Possibilities". *ACM Computing Surveys (CSUR)* 45/3 (2013), 1-38.
- Edelman, Gerald M. - Tononi, Giulio. *Bilincin Evreni: Maddenin Hayale Dönüşümü*. çev. Ahmet Subaşı. İstanbul: Küre Yayınları, 2019.
- Griffiths, Mark D. "Internet addiction: Fact or fiction?" *The Psychologist* 12/5 (1999), 246-250.
- Günüç, Selim. *İnternet Bağımlılık Ölçeğinin Geliřtirilmesi ve Bazı Demografaik Değışkenler ile İnternet Bağımlılığı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Eğitim Programları ve Öğretimi Bilim Dalı, Yüksek Lİsans Tezi, 2009.
- Haberli, Mehmet. "Yeni Bir Örgütlenme Biçimi Olarak Sanal Cemaatler". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1/3 (2012), 118-134.
- Harari, Yuval Noah. *Homo Deus*. çev. Poyzan Nur Taneli. İstanbul: Kolektif Kitap, 9. Basım, 2017.
- Henry, John. *Bilim Devrimi ve Modern Bilimin Kökenleri*. çev. Selim Değirmenci. İstanbul: Küre Yayınları, 4. Basım, 2020.
- James, William. *Dinsel Deneyimin Çeřitleri*. çev. İsmail Hakkı Yılmaz. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017.
- Koçak, Taşkın. "Dünyayı Sarsan, Yaşamı Sanallaştıran Metaverse Hoş Geldin.", 2022. <https://taskinkocak.com/blog/dunyayi-sarsan-yasami-sanallastiran-metaverse-hos-geldin/>
- Kurzweil, Ray. *Bir Zihin Yaratmak*. çev. Dilara Gostolüpe. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Marcuse, Herbert. *Tek-Boyutlu İnsan*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları, 4. Basım, 2010.
- Mauss, Marcel. *Sosyoloji ve Antropoloji*. çev. Özcan Doğan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 3. Basım, 2011.
- McLuhan, Marshall. *Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluřumu*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2. Basım, 2007.

- Özdemir, Muhammet. “Posthüman Kavramının Çerçevesi ve Transhümanizm ve Posthümanizm Literatürlerinin Tarihçesi”. *Transhümanizm & Posthümanizm (Disiplinlerarası Bir Çalışma)*. ed. Mustafa Tekin, Muhammet Özdemir. 15-47. Ankara: Eskiyeni Yayınları, 2021.
- Özdemir, Nihal Fırat. *Yeni Bilginin Dolaşım Araçları*. İstanbul: Hiperyayın, 2019.
- Revonsuo, Antti. *Bilinç*. çev. Selim Değirmenci. İstanbul: Küre Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Shapin, Steven. *Bilimsel Devrim*. çev. Ayşegül Yurdaçalış. İstanbul: Vadi Yayınları, 2021.
- Sezen, Abdulvahid. “Bireyin Ölümsüzlük Arayışı Bağlamında Transhümanizmi Düşünmek”. *Transhümanizm & Posthümanizm (Disiplinlerarası Bir Çalışma)*. ed. Mustafa Tekin, Muhammet Özdemir. 107-138. Ankara: Eskiyeni Yayınları, 2021.
- Şahin, Osman - Çapcıoğlu, İhsan. “Toplumsal Gerçekliğin İnşasından ‘Büyük Veri’ye Bilginin Dönüştürücü Etkisi”. *İslami Araştırmalar* 32/3 (2021), 684-696.
- Tekin, Mustafa. “Transhümanizm ve Posthümanizm Bağlamında Din ve Toplum”. *Transhümanizm & Posthümanizm (Disiplinlerarası Bir Çalışma)*. ed. Mustafa Tekin, Muhammet Özdemir. 139-162. Ankara: Eskiyeni Yayınları, 2021.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). Çocuklarda Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2021. Erişim 16 Mayıs 2022. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cocuklarda-Bilisim-Teknolojileri-Kullanim-Arastirmasi-2021-41132>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, 2021. Erişim 16 Mayıs 2022. [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2021-37437](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2021-37437)
- Veri Kaynağı. Yıllara Göre İnternet Kullanım Sıklığı. Erişim 16 Mayıs 2022. <https://www.verikaynagi.com/grafik/yillara-gore-internet-kullanim-sikligi/>
- Whitfield, Peter. *Batı Biliminde Dönüm Noktaları*. çev. Serdar Uslu. İstanbul: Küre Yayınları, 5. Basım, 2020.
- Yeşilmen, Halit. “Doğa ve Kültür İlişkisi Açısından Dijitalizm ve Mouse Krizi”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)* 33 (2019), 97-124.